

THERMAE VARADIENSES ... ANNO DOMINI 1892

NICOLAE SABĂU*

ABSTRACT. Therme Varadienses... after the Years 1892. The present study is based on the consistent Report of a specialized expertise written in 2008, aimed at obtaining the approval of D.J.C.C.P.N. Oradea for the reconversion of the plot and of certain pavilions (No. 1, No. 3, Băile Vechi), that once serviced Băile Termale Felix (municipality of Sânmărtin, Bihor County), buildings currently in a precarious state of preservation. The mentioned building complex had not been inscribed in the Historical Monuments Lists of 2004 and 2010. The author of the article turns again to a topic that benefits from a rich specialized literature based on historical-documentary researches in Latin, Romanian, Hungarian, French, and German. The present research contributes to the topic by mapping and providing detailed descriptions of these spa resort architectural objectives. The thermal baths located in the proximity of the city of Oradea have attracted numerous people over the centuries through both the positive therapeutic results and the natural environment, the surrounding geographic context that is truly picturesque. Some specialists argue that the baths had been known and used ever since the Roman Era (based on archaeological field walks, the discovery of coins issued by Faustina Junior and of Roman funerary stelae subsequently included in the construction of the future Elisabeth Spa). The resort was then mentioned on maps dated to the middle of the thirteenth century and subsequently on documents dated to the time of Ladislas IV King of Hungary when the settlement of Haieu became the property of the Roman-Catholic Bishopric of Oradea. A document issued by the papal curia during the time of Innocent VII (1405) recorded *expressis verbis* the thermal springs, deciding that „all pilgrims traveling to pray at the Chapel of the Baths of Oradea” (Haieu) „be forgiven of their sins”. Between the fifteenth and the twentieth centuries, various humanists, geographers, missionaries, foreign travelers, scientists, medics, chemists, constructor engineers, architects, landholders etc. mentioned the spa of the Catholic Bishopric of Oradea [Janus Pannonius (1465), Nicolae Olahus (1536), Antonio Possevino (1583), G. P. Campani (1584), Ștefan Szántó also called Arator (1587), G. A. Magini (1596), Conrad Jakob Hildebrandt (1658), Luigi Ferdinando Marsigli (after 1698) etc.]. The study also mentions the first works dedicated to chemical analyses, to the hydrochemical, radioisotope-

---

* *Profesor universitar la Catedra de Istoria Artei, Facultatea de Istorie și Filosofie, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, Romania, sabau.nicolae43@yahoo.com*

related and hydrogeological properties of the thermal waters, starting with Francisc Gebb's 1731 „Gemina investigatio thermalum Episcopatum Magno-Varadensium”, Stephanus Hathvani's 1777 „Therme Varadiensis”, and the texts of Frederic Grosz in 1842, Carol Hauer in 1860, and Prof. Lengyel Bela, Prof. Dr. Spacu, and Dr. Dick in 1922-1923. The thermal springs of Felix became known in the Principality of Transylvania starting with the seventeenth century. Still, progress in the management of the place is due to the Premonstratensian Monastic Order. In 1711 Felix Helcher, one of the administrators, a friar from the cloister of Klosterbruck (in Moravia), canon of the abbey in Sânmărtin, erected a wooden building aimed at valorizing the thermal waters of the site. The author of the study presents in details the development and the progress of the spa resort's constructions between the eighteenth and the twentieth century, with special emphasis on the pavilions and the baths in 1892.

Keywords: *Thermae Varadiensis; Janus Panonius, Antonio Possevino; Giovanni Antonio Magini; Felix Helcher; thermals baths, Felix Premonstratensian; Monastic Order, Albert Grosz; Pavilions 1,3*

Studiul de față se bazează pe o expertiză de specialitate realizată în anul 2008 care, alături de memoriul tehnic întocmit de S.C. Proiect Bihor S.A., avea drept scop obținerea avizului D.J.C.C.P.N. Oradea, de reconversie a terenului și a unora dintre clădirile balneare aflate într-o stare precară de conservare. Edificiile ce deserveau odinioară Băile termale Felix, Pavilioanele 1 și 3, Băile Vechi de tratament, Cantina și Braseria (com. Sânmărtin) nu sunt clasate, nefiind cuprinse în *Lista monumentelor istorice* publicată în „Monitorul Oficial al României”, Anul 172 (XVI), Nr. 646 bis din 16 iulie 2004, p. 227. În lista menționată sunt cuprinse doar Biserica de lemn „Sf.-ții Arhangheli” din anul 1785 (BH-II-m-B-01104), lăcaș al satului Brusturi, mutat în anul 1962 în Oradea și apoi în anul 1992 în locația actuală¹; lista înscrie și Ștrandul „Apollo” din anul 1896 (BH-II-m-B-01105)

---

¹ Bibliografia generoasă la tema arhitecturii vernaculare a românilor transilvăneni debutează încă din anul 1927 în cercetările primului profesor de la noua Universitate Națională a Daciei Superioare din Cluj, cu lucrarea *Bisericile de lemn din județul Arad*, continuată prin *Monumentele istorice ale județului Bihor. I. Bisericile de lemn. The Wooden Churches in the County of Bihor (Roumania)*, Krafft & Drotleff, Sibiu 1931, *Noi cercetări asupra arhitecturii în lemn din Ardeal. Neue Untersuchungen und Würdigungen der Holzbaukunst Siebenbürgens*, București 1936; Ioan Godea, Ioana Cristache-Panait, *Monumente istorice din Eparhia Oradiei, județele Bihor, Sălaj și Satu Mare*, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Oradiei, 1978; Ioan Godea, *Biserici de lemn din România (nord-vestul Transilvaniei)*, Editura Meridiane, București 1991, Virginia Luiza Silaghi, *Biserici de lemn monumente istorice din județul Bihor*. (Lucrare de diplomă), Biblioteca Județeană „Gheorghe Șincai” Bihor. Oradea 2017 (<https://www.slideshare.net/bibliotecibihorene/biserici-de-lemn-monumente-istorice-din-bihor>).

Ansamblul balnear menționat aparținător comunei Sânmărtin reprezintă un grup de clădiri nefolosite și drept urmare neîntreținute. Înfățișarea tristă a acestor edificii de deservire a vizitatorilor băilor termale, integritatea arhitectural-decorativă a decăzut treptat dar continuu, apoi în mod deosebit în ultimii ani, după ce au fost abandonate clădirile și expuse degradărilor cauzate de intemperii și de îmbătrânirea materialelor xiloide. Abandonul a condus și spre o diminuare sau chiar lipsa măsurilor de întreținere adecvată (în principal pavilioanele 1, 3 și Bazinul băii), care a avut drept consecință distrugerea, mai cu seamă interioară, a acestor edificii (prăbușirea unor planșee din lemn, a unor tavane sau fisurarea bolților).

În prezentul studiu de istoria artei reluăm o temă care a beneficiat de o bogată literatură de specialitate bazată pe cercetări istorico-documentare, în limbile latină, română, maghiară, franceză și germană. Băile termale au reprezentat de-a lungul timpului un punct deosebit de atracție datorită rezultatelor terapeutice remarcabile obținute, cât și mediului, cadrului geografic înconjurător, de un real pitoresc. Încă din perioada medievală documentele, descrierile și însemnările datorate transilvănenilor, cărturarilor, oamenilor de știință din „Partium” și călătorilor străini care le-au vizitat, păstrează mărturii unde izvoarele termale poartă genericul de „băile Oradiei”, fără a specifica și a delimita exact despre care dintre aceste băi este vorba, mai exact băile „Felix” sau băile „1 Mai” de azi, aceasta și datorită faptului că demarcația dintre ele a fost imposibil de făcut în acele vremi.² Denumirea aceasta o vom prelua și noi în prezentarea „cronicii” medievale și premoderne a acestor băi, informații istorice ce vor fi completate, mai cu seamă, prin analiza planimetrică și

² Precizăm că cercetarea noastră nu a vizat așa numita „Baie a Episcopului”, „Băile episcopale” sau conform tradiției, Băile „Sf. Ladislau”. Apele termale au fost menționate încă din anul 1221, *Abbatia de Heöviz de Magno Varadino*. În 1332 documentele înregistrau un *sacerdos de villa Hevio*. Așezarea Haieu devine proprietate a Episcopiei Catolice din Oradea, grație unui Decret emis în 1374; în anul 1405, Papa Inocențiu al VII-lea, ridică capela așezării la rangul de loc de pelerinaj. Actul respectiv menționa și existența unui spital: *Capella sancta cruce hospitalis pauperum circa aquas calidas balneum Sancti Ladislai Regis nuncupata varadiensis discoris*. Izvoarele calde, termele Episcopale sunt menționate în scrierile lui Janus Pannonius (1465), Giovanni Antonio Magni (1598), Ioan Szalárdi (1660), Nicolae Olahus, Mathias Bel etc. Între ierarhii catolici care au patronat ridicarea sau refacerea unor edificii termale din lemn și din zidărie menționăm pe Ep. Augustin Benkovici (1692), Cardinalul Emeric Csáky (1720), Ep. Francisc Laicsák (post 1842), Ep. Laurențiu Schlauch (1892). Istoria băilor consemnează și contribuțiile ctitorilor mireni (Ladislau Bemér, la 1842, Francisc Szaniszló, la 1856) și a administratorilor acestor băi. Detalii la temă pot fi aflate în literatura de specialitate (Borovszky Samu, *Bihar vármegye és Nagyvárad*, Budapesta 1901, p. 26 și urm; Fehér Dezső, *Bihar-Biharmegye. Oradea-Nagyvárad kulturtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve / Bihar și Jud. Bihar*. Istoria culturală a Orăzii și omagiul adus de elevii veterani/, Oradea 1933-1937, pp. 645 și urm.; Aurel Tripon (Red.), *Monografia - Almanah a Crișanei. Județul Bihar*. Ed. Diecezană, 1936, pp. 231-234; Peter I. Zoltán, *A nagyvárad melletti termálfürdők roved története*, <https://baloghpet.blogspotcom/2009/08/nagyvarad-melletti-termalfurdok-rovid.html>; Idem, *A nagyvárad...*, în „Korunk”, August 2009.

formal-stilistică a *Pavilioanelor 1, 3, și a bazinului Băilor Vechi* (Baia de tratament) din cadrul stațiunii Băile Felix, com. Sânmărtin.

Băile „Felix” sunt așezate la poalele dealului Craiul - pe latura dreaptă a soselei naționale Oradea – Beiuș, la mai puțin de 2 km de comuna Sânmărtin și la 8 km. de municipiul Oradea, la o altitudine de 140 m față de nivelul mării.

Nu este locul și nici cazul aici pentru detalierea datelor hidrochimice, radioizotopice și hidrogeologice ale acestor izvoare termale, menționând totuși faptul că primele analize chimice ale apei au fost efectuate în anul 1731 de medicul orădean Francisc Gebb, în lucrarea *Gemina investigatio thermalum Episcopatum Magno-Varadensium*³, urmată în timp de lucrările și de observațiile științifice ale lui Stephanus Hathvani, *Thermae Varadienses*, Viennae, 1777 (Fig. 1.a,b.), Frederic Grosz, medic orădean (1842), Hauer Carol, chimist vienez (1860), profesorul Lengyel Bela din Budapesta iar între 1922-1923, de profesorii de la Institutul de chimie analitică a Universității clujene, Dr. Spacu și Dr. Dick.⁴

În literatura de specialitate se acreditează ideea că băile orădene au fost cunoscute și utilizate încă din epoca romană. Pe teritoriul băilor și în hotarul satului Haieu s-au descoperit monede romane (de la *Faustina junior*, dinari imperiali din vremea lui *Hadrian*), două stele funerare inscripționate, înglobate în construcțiile băilor Elisabeta.⁵ Pereghezele arheologice, parcurgerea documentelor medievale și pre-moderne mărturisesc despre existența așezărilor umane în zona izvoarelor. Astfel un document din vremea regelui Ungariei Bela al IV-lea (1249) consemnează donația satului Haieu (aici vor funcționa în epoca modernă și contemporană, numitele băi „1 Mai”) pe seama judeului țării Paul Geregye, urmat de un alt document emis în 1374 la curtea regelui Ladislau IV, prin care localitatea devine proprietatea Episcopiei romano-catolice de Oradea.⁶

³ Cf. Arhivele Statului Oradea, *Fond Episcopia romano-catolică Oradea*, dosar 3799, file 1-11

⁴ Dr. Boleman István, *Magyar gyógyfürdők és ásványvizek* (Băile terapeutice și apele minerale maghiare), Budapesta 1892, p. 119; Aurel Tripon, *Monografia - Almanah a Crișanei. Județul Bihor*, pp. 231-233; O remarcabilă cercetare bazată pe documente provenite din Arhivele Statului Oradea, *Fond Episcopia romano-catolică Oradea*, pe observațiile unor medici din Oradea, începând cu anul 1731 (amintitul Francisc Gebb), pe parcurgerea unor volume speciale tipărite în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în secolul al XIX-lea, planuri de situație ale băilor (1773), relevee ale clădirilor construite între anii 1842-1844 (proiecte ale ing. Engelbert Hubl), ilustrate ale vremii și fotografii istorice (1875, 1896), o datorăm lui I. Călușer și T. Sfîrlea, *Istoricul băilor termale „1 Mai” de lângă Oradea*, în „Crisia”, X, Oradea 1980, p. 541.

⁵ Nagy Sándor, *Bihárország, Utirajzok* (Țara Bihorului. Însemnări de călătorie), ed. II, vol. I, Oradea 1884, p. 143; Bucur Mitrea, *Découvertes recentes et plus anciennes de monnaies antique en Roumanie*, în „Dacia”, nr. 3, XI/1967, p. 387.

⁶ Bunitay Vincze, *A váradi káptalan legrégibb statutumai* (Cele mai vechi statute ale Capitlului orădean), Oradea 1886, p. 34, nota 2; Borovszky Samu, *Bihar vármegye és Nagyvárád* (Comitatul Bihor și Oradea), Budapesta 1901, p. 88; Jakó Zsigmond, *Bihar megye a török pusztítás előtt* (Comitatul Bihor înainte de pustiirea turcească), Budapesta 1940, p. 255.

O dată cu secolul al XV-lea, referirile documentare la izvoarele și la băile din zonă devin destul de frecvente, aceasta și datorită efectelor tămăduitoare ale apei care avea urmări benefice asupra sănătății oamenilor din zonă sau din regiuni chiar îndepărtate. Într-un act de iertare a păcatelor, emis de curia papală din vremea lui Inocențiu al VII-lea (1405)⁷ este menționată capela băilor din Oradea. Pontiful conferise așadar „*iertarea de păcate tuturor pelerinilor care mergeau să se închine la capela din băile Oradiei*”.⁸ În anul 1465 apreciatul poet Janus Pannonius face un elogiu acestor băi în poezia sa, de rezonanță renașcentistă, *Rămas bun de la Oradea*, precizând chiar și efectul curativ al apei termale în bolile de ochi.⁹

Nicolae Olahus, importantul umanist de valoare europeană, menționează băile orădene enumerându-le printre „stațiunile” cu cele mai bune ape terapeutice din Europa Centrală, alături de cele de la Trencin și Buda.¹⁰

Informații prețioase referitoare la băile episcopiei orădene le oferă iezuiții italieni aflați în misionariat în Principatul Transilvaniei. Astfel, Antonio Possevino, întemeietorul Seminarului iezuit din Cluj¹¹, a cunoscut bine țara – începând cu anul 1583 a mediat aici o serie de probleme politice și religioase -, redactând chiar și un manuscris, lucrare cu genericul *Transilvania*, în care menționează efectul curativ (vindecător) al băilor din Oradea.¹² Misionarul și diplomatul iezuit nota că oameni

⁷ Claudio Rendina, *Papii. Istorie și secrete*, Editura BIC ALL, București 2002, pp. 564-566.

⁸ Jakó Zsigmond, *Bihar megye...*, pp. 255-256.

⁹ „*Rămâneți deci cu bine voi izvoare calde,/ Care ne fac să simțim aromele de sulf,/ Amestecate cu alaun în undele clare,/ Sănătoase pentru lumina ochilor,/ Și care nu jenează nările cu mirosul lor*” (Husztı József, *Lathin Chrestomathia*, Budapesta 1940, p. 294; Petre Dejeu, *Instituțiile culturale din municipiul Oradea și Județul Bihor*, Oradea 1937, pp. 100-101 și *passim*).

¹⁰ N. Olahus, *Hungaria, sive de originibus gentis, regionis situ, divisione, habitu atque opportunitatibus*, 1536, cap. XVIII (I.S. Firu, Corneliu Albu, *Umanistul Nicolaus Olahus (1493-1568)*, Editura Științifică, București 1968, p. 133).

¹¹ Nicoae Sabău, *Note sul progetto di costruzione del seminario gesuitico di Cluj (1584)*, Alberto Castaldini (a cura di), „Antonio Possevino, i Gesuiti e la loro eredità in Transilvania. Atti della giornata di studio Cluj-Napoca, 4 dicembre 2007”. Institutum Historicum Societatis Iesu, Roma 2009 (Bibliotheca Instituti S.I. volume 67), pp. 67-103.

¹² *Călători străini despre țările române*, vol. II, Ed. Științifică, București 1970, pp. 527-532, 540-541; Georgius Reichersdorffer, *Chorographia Transylvaniae quae Dacia olim appellatae aliarumque provinciarum et regionum succinta descriptio et explicatio*, Vienna 1550; *Appendice. Antologia di brani tratti dal Comentario di Transilvania di Antonio Possevino S.J. nell'edizione a stamppo curata dal Dr. Andrea Veress* (Budapest. Tipographia artistica Stephaneum, 1913), în „Antonio Possevino, Gesuiti e la loro eredità culturale in Transilvania”, a cura di Alberto Castaldini. Institutum Historicum Societatis Iesu. Borgo S. Spirito, 400193 Roma (f.a.), p. 134; Vasile Rus, *Operarii in vinea Domini. Misionarii iezuiți din Transilvania, Banat și Partium (1579-1715)*, Volumul I *Tablouri istorice și spirituale*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2007, pp. 199-200, 205-229; Otilia Ștefania, Damian, *Antonio Possevino e la Transilvania tra censura e autocensura*, Editura Academiei Române, Centrul de Studii Transilvane Cluj-Napoca 2005.

„s-ar duce acolo (la băi, n.n.) după curățenie, deci pentru tratament, și ar putea rămâne acolo cu înlesnirile necesare”.

O altă sursă documentară importantă referitoare la băi este epistola iezuitului peninsular G.P. Campani, călător în două etape în Transilvania (1585-1586). Scrisoarea adresată generalului ordinului iezuit Claudio Aquaviva (31 martie 1584) amintește de puternica epidemie de ciumă din zonă și de oamenii bolnavi care frecventau băile, așteptând vindecarea de la apele calde tămăduitoare.¹³ „*O mare mulțime de oameni bolnavi vin la băile orădene desigur vestite la o depărtare de o jumătate de milă, unde săracii sunt îngrijiți fără plată*”.¹⁴ Cu un an mai devreme (1583), un alt călugăr iezuit, Ștefan Szántó (zis și Arator), atestă la rândul său funcționarea acestor băi. Într-un pasaj din anul 1587 menționează donația regelui Ștefan Báthory pe seama Ordinului, aceea a unor moșii ale nobilului Nicolae Telegdi de la „*Izvoarele calde*” (*Therme*), pe care s-ar putea clădi chilii pentru viitorii confrăți.¹⁵

O lucrare științifică enciclopedică, de circulație europeană, datorată eruditului Giovanni Antonio Magini (1555-1617)¹⁶, geograf, cartograf și profesor de astronomie la prestigioasa Universitate din Bologna, lucrare publicată la Veneția în anul 1596 și apărută în încă două ediții (1597, 1598), sub genericul: *Geografia cioé descriptione universale della terra partita* („Geografia sau descrierea universală a pământului”), text ce înregistrează izvoarele termale de la *logiesi* (Geoagiu) și de la Oradea.¹⁷ Informațiile referitoare la principatele române, de laudabilă credibilă exactitate, Magini le-a primit de la un transilvănean, un student sas de la Padova, Johanes Hertel („Giovanni Ertilio”), importantă informație notată de însuși umanistul italian la sfârșitul capitolului despre Transilvania: *De his omnibus Transilvaniae Tabellae, locis et natura accurate et fideliter fuimus eruditi Ioanne Hortylio Transilvano, Viro Doctissimo Patauij nunc studiorum causa commorante*.¹⁸

¹³ *Călători străini...*, vol. III, Ed. Științifică, București 1971, pp. 76-77.

¹⁴ *Ibidem*, p. 86.

¹⁵ *Ibidem*, pp. 114, 118.

¹⁶ Claudio Iosipescu, *Notizie intorno ai romeni nella letteratura geografica italiana del Cinquecento*, în „Bulletin de la Section Historique”, XVI, 1929, p. 71; Marin Popescu-Spineni, *Giovanni Antonio Magini și Țările Românești*, sec. XVI, București 1939;

¹⁷ Bun cunoscător al chimiei acestor ape, Magini menționează izvoarele de apă minerale, numite de el *acetose*, „care parcă au gust de vin” (*Călători străini...*, vol. IV, Ed. Științifică, București 1972, p. 583); Otilia Ștefania Damian, *Antonio Possevino e la Transilvania fra censura e autocensura*. Accademia Română-Centro di Studi Transilvani, Cluj-Napoca 2005, pp. 214-215, n. 40; Florina Ciure, *Relațiile dintre Veneția și Transilvania*, Ed. Istros a Muzeului Brăilei – Ed. Muzeului Țării Crișurilor, Brăila-Oradea 2013, pp. 368-372.

¹⁸ Claudio Iosipescu, *Notizie...* p. 71; K.K. Klein, *Ein siebenbürgischer Geograph des 16. Jahrhunderts*, în „Siebenbürgische Vierteljahrsschrift”, 55, 1932, pp. 377-380; Adolf Armbruster, *Romanitatea Românilor. Istoria unei idei*, Ed. II-a, Editura Enciclopedică, București 1993, p. 147.

Un alt important călător pe meleagurile Principatului Transilvaniei în vremea principelui Gh. Rákóczy al II-lea, între anii 1656-1658, pastorul german Conrad Jacob Hildebrandt (1629-1679), va menționa în jurnalul său de drumeție puterea vindecătoare a acestor ape termale orădene. În lucrarea tipărită ulterior sub titlul, *Conrad Jakob Hildebrandt, întreita solie suedeză în Transilvania, Ucraina și la Constantinopol*¹⁹, după descrierea puternicei cetăți a Oradei, cu mai bine de trei decenii înaintea căderii acesteia sub loviturile otomane, notează că „nu departe de orașul Oradea, cale de vreo milă se află o baie caldă și tămăduitoare”.²⁰ De altfel în anul sosirii acestei solii, băile erau deja reparate prin grija principelui, perioadă când a fost edificată separat o „casă a băilor domniei”.²¹

Turcii au cunoscut la rândul lor aceste izvoare termale și băile amenajate în zonă (1658). Puternica cetate a Oradei, vizată în chip nemijlocit de aceste atacuri, a condus și la vizitarea și apoi utilizarea acestor băi de „sultanii – de ex. hanul Mehmet Ghyra - și mârzele care s-au scăldat în splendidele băi „Sf. Ladislau”, după cum consemnează cronicarul bihorean Szalárdi Ioan (1601-1666) în a sa *Síralmas Krónika* („Cronica de Jale”).²² În Cronică locul este numit băile Sânmărtin (Szentmárton), după care de-a lungul timpului și satul va dobândi toponimul de Pecsészentmárton. Utilitatea și rezultatele benefice pentru sănătate au convins atacatorii să cruțe o vreme acest loc. Probabil și ceremonialul religios al mahomedanilor, în care spălarea face parte din procesul cultic, va fi condus spre conservarea unei părți a băilor orădene. Nu aceeași soartă au avut-o clădirile solide ale băilor edificate de provizorul Nötecsi Gheorghe, adică „prânzitorul pentru principe, casele de odihnă, bucătăria”, care au fost distruse.²³ Repetatele raiduri otomane din anii 1660 vor conclud definitiv soarta nefastă a băilor termale.²⁴

¹⁹ Cf. Fr. Babinger, *Conrad Jacob Hildebrandts dreifache schwedische Gesandtschaftsreise nach Siebenbürgen, der Ukraine und Constantinopel*, Leiden 1937, pp. 70 și urm.

²⁰ Pe parcursul celor doi ani, solia suedeză a străbătut de patru ori Transilvania, făcând cunoștință cu oamenii și locurile principatului. De altfel scopul acestei misiuni – din solie făcea parte H.C. Sternbach, asesorul judiciar al tribunalului din Stettin – trimisă de regele Suediei, Carol al X-lea, consta în oferirea coroanei Poloniei principelui ardelean Gheorghe Rákóczy al II-lea (v. *Călători străini...*, vol. V. Ed. Științifică, București 1973, pp. 540-541).

²¹ *Ibidem*, p. 545,

²² Liviu Borcea, *Contribuții la biografia cronicarului bihorean Ioan Szalárdi* (cca. 1617-1666), în „Crisia”, nr. III, Oradea 1973, pp. 183-197.

²³ Bunytay Vincze, *A váradi káptalan...*, vol. III, p. 145.

²⁴ Călătorul cronicar otoman, Evlia Celebi consemnează în a sa „Carte de Călătorii” (*Seyahatname*) aceste întâmplări din anii 1660-1661 (*Călători străini...*, vol. VI, Ed. Științifică și Enciclopedică, București 1976, p. 313, 525).

Abia după refulul puterii otomane în zona sudică a Banatului, după abandonarea Partiumului și a Banatului, documentele vor înregistra refacerea acestora. „Reconquista” habsburgică însoțită de revenirea și reinstaurarea „de jure” a catolicismului în Transilvania au adus schimbări și în această zonă. O consemnare din 1692 dezvăluie importanța ce s-a acordat băilor, atât ca mijloc de cură, dar și pentru obținerea de venituri. Episcopul de Oradea, Bencovich a dispus reconstruirea „*acestui loc atrăgător și util de tratament*”.²⁵

Nobilul bolognez, reputatul savant Luigi Ferdinando Marsigli (1658-1730), autorul unei opere impresionante cu o analiză specială asupra diferitelor culturi din contextul european și creștin, minunatul „poet” al istoriei și geografiei continentale, omul de știință cu valențe poliedrice, de o mobilitate intelectuală exemplară a marcat și acest aspect al geologiei și al bogățiilor termale din Europa central-estică.²⁶

Izvoarele termale de la Felix devin cunoscute în întreg Principatul ardelean în secolul XVII, atunci era folosit doar izvorul, băile propriu-zise nefiind încă amenajate. Situația financiară dificilă a Curții din Viena, conflictele armate neîncetate din vremea împăratului Leopold I, au condus spre contractarea unor împrumuturi adresate instituțiilor religioase și civile. Astfel, împăratul a făcut un împrumut de la ordinul monastic al Premonstratensilor în valoare de 200.000 de taleri iar drept schimb a dat garanție moșiile sale din jurul Orăzii, care erau nefolosite. Începând cu anul 1705 Ordinul va prelua în folosința sa moșiile menționate, iar în 1706, Franz Schöllinger obține titlul de abate.²⁷ Moșia dobândită nu aducea însă nici un venit, locul nu putea fi exploatat în condițiile vieții nesigure și agitate din timpul revoltei

²⁵ Bunytai Vincze, Malnasi Ödön, *A váradi püspökök a száműzetés sz újrualapítá korában (1566-1780)*, (Episcopii de Oradea în perioada exilului și a reinstaurării, 1566-1780), vol. IV, Debretin 1935, p. 179; I. Călușer, T. Sfirlea, *Istoricul băilor termale...*, p. 548.

²⁶ Iványi B., *Luigi Ferdinando Marsigli primo esploratore della Grande pianura ungherese*, în „Celebrazione di Luigi Ferdinando Marsigli nel secondo centenario della morte” Zanichelli, Bologna 1931, pp. 191-248; A.T. Turdeanu, *Opera cartografică a lui Marsigli și importanța ei pentru țara noastră*, în „Studii și Cercetări de Bibliologie-Serie Nouă”, XIII, Editura Academiei R.S. România, 1974, pp. 211-231; O cercetare exemplară aducând documente, manuscrise și hărți inedite aflate în Biblioteca Universității din Bologna, Fond Marsigli o realizează Antonio Guardavaglia, în *Dacia mediterranea în Descrittione delle Misie, Daciae e Illirico* (1698) de Luigi Ferdinando Marsigli (Cap. III, 3.6. *Descrittione naturale, civile e militare delle Misie, Daciae e Illirico*), teză de doctorat (mss.). Facultatea de Istorie și Filosofie. Școala Doctorală de Istorie, Civilizație, Cultură. Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca 2018. *Danubius Pannonico-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physis perlustratus in sex tomus digestus ab Aloysio Ferd. Com. Marsili ... Tomus primus [-sextus]*, Hagae Comitum, apud P. Gosse, R. Chr. Alberts, P. de Hondt; Amstelodami, apud Herm. Uytwerf & Franc. Changuion 1726.

²⁷ Despre prezența Ordinului în Oradea, cu bibliografia aferentă v. *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Adrian Andrei Rusu (Coordonator), Nicolae Sabău, Ileana Burnichioiu, Ioan Vasile Leb, Mária Makó Lupescu, Presa Universitară Cluj-Napoca 2000, pp. 188-189, 193.

lui Francisc Rákóczi al II-lea, când lucrările pe moșie au fost împiedecate. Constatând că moșia nu aduce nici un venit, proprietarii vor vinde terenul premonstratensilor de Lucca, pentru suma de 50.000 de taleri de argint.²⁸

Dezvoltarea băilor orădene va cunoaște un reviriment după criza politică transilvană din anii 1703-1711. În timpul acestor ani pașnici, sub abatele Carl Kratochvila, începe amenajarea proprietății. Abatele trimite administratori din ordinul premonstratens pentru a îndruma și conduce lucrările plănuite²⁹. Numiții administratori locuiau în Oradea, în casa Bethlen, imobil aflat pe locul hotelului „Parc” de mai târziu. Administratorul principal Felix Helcher, venit de la mănăstirea Klosterbruck din Moravia, canonic al mănăstirii din Sânmărtin, va ridica în 1711 un edificiu din lemn, cu scopul valorificării izvoarelor termale. Lângă cabana de lemn va construi și o casă a paznicului băii și o sală de masă. Așadar, între anii 1711-1724 au fost amenajate primele așezăminte pentru tratament sub numele de „Baia lui Felix” (*Félix-fürdő*). Informații despre veniturile din această perioadă nu s-au păstrat și nici însemnări despre alte eventuale edificii construite atunci. Începând cu deceniul trei a secolului al XVIII-lea se întocmesc o serie de planuri, chiar dacă mai simpliste, de reamenajare a băilor. În anul 1731, medicul orădean Francisc Gebb efectuează analiza chimică a apelor din zonă precizând și efectul curativ asupra unor boli precum râia, rănila, paralizia, podagra, scorbutul sau diferite dureri cronice.³⁰

Documentele post 1733 delimitează și focalizează cu mai multă precizie cele două zone balneare, cunoscute mai târziu denumirea de „Haieu” și „Felix”. Pentru exploatarea mai eficientă și mai rentabilă pe seama Episcopiei catolice orădene, băile vor fi arendate (ex. 1733 – arendașul Ștefan Návay; 1741 – arendașul Gaspar Hucherdorff, preia băile din Haieu pe o perioadă de trei ani pentru suma de 1200 fl.; 1755 – arendașul Andrei Draga).

Canonicul premonstratens Stefan Szemery este acela care ridică în 1744 o clădire cu parter și etaj. Bazinele amenajate atunci erau înguste și separate pentru bărbați și femei. Odinioară aici se mai păstra și stema prepozitului. Pe un act (*rezignatio*) se află următoarea inscripție: *Termae calidea fele cianos dictate, cum co pertinentibus a edificis bono statu existentibus et annuae 932 Florenis 30 Xis*

²⁸ Fehér Dezső, *Bihar – Biharmegye. Oradea. Nagyvárad kulturtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve* (Bihar și jud. Bihor. Istoria culturală a Orăzii și omagiul adus de elevii veterani), Oradea 1933-1937, p. 643.

²⁹ Pentru o scurtă istorie a conventului premonstratens în Oradea, vezi, Adrian Andrei Rusu (Coordonator), Nicolae Sabău, Ileana Burnichioiu, Ioan Vasile Leb, Mária Makó Lupescu, *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Presa Universitară Cluj-Napoca 2000, pp. 188-189.

³⁰ I. Călușer, T. Sfârlea, *Istoricul băilor termale...*, p. 550 și *passim*.

exarendatos".³¹ Inscricția dovedește faptul că Szemery a acordat o atenție crescută amenajării și buneii funcționării a băilor. A fost aceasta înainte de toate o baie populară, ce nu oferea decât un confort minim. Numărul vizitatorilor începe, treptat, treptat, să crească, fapt dovedit și de contractul din anul 1832 care vorbește despre construirea hotelului „Europa”. Nu există date precise legate de edificarea acestui hotel, dar cu siguranță nu a fost realizat în vremea lui Szemery. Contractul relevă însă și alte oportunități vizate, anume aceea a asigurării *loisir*-ului vizitatorilor, în acest sens direcțiunea plănuiind și construirea unui spațiu pentru distracția oaspeților. Construcțiile moderne vor demara însă abia începând cu anul 1881. La 1900 erau deja amenajate hotelurile *America*, *Victor* și *Manyhért*.

Între cercetările timpurii privind „chimia” apelor termale se înscriu și cele efectuate la 1763 de medicul șef al comitatului Bihor, Francisc Sziveres, împreună cu farmacistul Ioan Sztacha. Cei doi specialiști recomandă aceste ape în tratarea cu succes a bolilor de rinichi și nervoase, a reumatismului și a artritei.³²

Profesorului Stephanus Hathvani îi datorăm așa cum am mai menționat cea mai importantă lucrare referitoare la băile bihorene (Felix și 1 Mai), cercetare de mare rigoare științifică și atent documentată, cu titlul: *Thermae Varadiensis*. Autorul, profesor de matematică și filosofie la Debrețin a fost invitat de abatele Ludwig Ehenger, administratorul Băilor Felix în anul 1771, pentru odihnă dar și pentru observații și cercetări ale apelor termale de aici. Profesorului Hathvani îi datorăm prima descriere detaliată a băilor, cu bazinele căptușite cu scânduri, cu modul de eliminare a apelor folosite, cu camerele de oaspeți, starea acestor băi și categoriile sociale care le frecventează.

Conscripțiile de la sfârșitul secolului al XVIII-lea aduc noi mărturii asupra stării acestor băi. Astfel au fost redactate adevărate devize în care sunt descrise diferitele sectoare ale băilor, evaluarea edificiilor și sumele necesare pentru reparațiile curente sau capitale (ex. La baia „Sf. Ladislau”). Se continuă cu arendarea băilor. Astfel cele din Haieu vor fi arendate începând cu 22 decembrie 1791 lui Anton Fuhrmann. Contractul cuprinde șapte articole care reglementează buna funcționare, economia și câștigul afacerii. Cu toate acestea dotarea băilor este încă destul de modestă la începutul secolului al XIX-lea. Drept urmare, medicul șef al comitatului Bihor, Iosif Sándorfi, solicită și impune măsuri severe pentru igienizarea și refacerea băilor orădene (15 februarie 1812).³³

---

³¹ Fehér Dezső, *Bihar*, p. 643.

³² *Ibidem*, p. 552.

³³ *Ibidem*, pp. 554-559.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea Băile Felix încep să fie preferate mai cu seamă din pricina drumului mult mai accesibil în comparație cu cel înspre băile episcopale de sub poala muntelui Șoimul (satul Haieu).

În anul 1817, după moartea arendașului Kovács Francisc, arenda Băilor a fost scoasă la licitație, condițiile solicitate de proprietar fiind mult mai exigente,³⁴ faptul acesta demonstrând atenția sporită prin care administrația Episcopiei urmărea câștigurile și desigur profitul personal. Desigur, în momentul descoperirii unor noi izvoare termale în imediata apropiere a orașului Oradea, la Peța, Episcopia va trebui să facă față presiunilor arendașilor care solicitau diminuarea prețului arenzii (vezi cererea lui Ioan Mata din anul 1820).³⁵ Din deceniul patru al secolului al XIX-lea încep la băile Episcopiei (Haieu) acțiunile de edificare ale unei galerii închise pentru plimbarea vizitatorilor (1834), ridicarea unei noi clădiri a băilor prin strădania maestrului constructor Georg Bartel (1835), cât și noi lucrări de reparații între anii 1834-1840. Din păcate puternicul incendiul din anul 1841 a distrus vechiul edificiu, obligând proprietarii să facă demersuri pentru construirea unei noi clădiri, a unui hotel, pe două nivele, parter și etaj. Devizul și Proiectul (Plan și axonometrie) vor fi întocmite de inginerii Fidy și Engelbert Hubl iar pentru efectuarea lucrărilor va fi solicitat maestrul constructor Anton Czigler.³⁶

În deceniile care au urmat se continuă cu dotarea băilor cu mobilier, definitivarea lucrărilor la băile cu oglinzi, la baia cu căzi, la baia cu nămol și la baia cu aburi dar și înzestrarea cu personal de întreținere și de specialitate; se inițiază o utilă popularizare a calității băilor termale ale Episcopiei (Dr. Friedrich Grosz), ce puteau concura cu cele de la Bad Ischl, Gastayn (Austria), Karlsbad și Abano. În același scop, în anul 1855, medicul Albert Grosz va publica o broșură intitulată, *Băile orădene, călăuză pentru uzul populației de la țară*, în care recomanda frecventarea utilă și folositoare a băilor pentru tratarea bolilor de reumatism, ficat, splină, rinichi și stomac.³⁷ Pe aceeași linie a ridicării calității băilor Episcopiei, „Asociația medicilor, farmaciștilor și naturaliștilor” din Comitatul Bihor va redacta un Memoriu în care se solicita renovarea totală a clădirilor și dotarea corespunzătoare a ambelor băi (Haieu, Felix). De altfel Băile Felix nu se ridicau la nivelul celorlalte băi. O vedere din anul 1875 a băilor de lângă Haieu ilustrează aspectul plăcut și civilizat al acestei stațiuni, cu frumoasa clădire cu planul în forma literei L, pe două nivele, trei pavilioane pe colțuri, corpul rectangular din perimetrul curții edificiului și parte din frumosul și amplul parc de aproximativ 500 de hectare.

³⁴ *Ibidem*, pp. 557-558.

³⁵ *Ibidem*, p. 559.

³⁶ *Ibidem*, p. 560, 562, 564, figurile la pp. 561 și 563.

³⁷ Grosz Albert, *A nagyváradi fürdők, Utmutatás a vidéki nép használatára* (Băile Oradea, Călăuză pentru uzul populației de la țară), Oradea 1855.

La acea dată izvorul avea un debit mic fapt care împiedeca extinderea și prin aceasta modernizarea stațiunii. Drept urmare, în anul 1883, administratorul băii, canonicul premonstratens Valentin Kukoly a propus lărgirea izvorului, lucrare executată de inginerul Zsigmondy, cu rezultate remarcabile. Forajele au condus spre succesul acestei acțiuni, în 5 decembrie 1896 din izvorul lărgit țâșnind un jet mineral cu temperatura de aproape 50° și un debit de câteva milioane litri de apă minerală pe zi, cantitate care permitea de acum încolo amplificarea băilor. Curând au fost săpate și amenajate două mari bazine, numite „americane” și s-au construit câteva hoteluri, între care *Békés* (a *Bunei înțelegeri*, a *Păcii*), *Alföld* etc.

În anul 1891, menționatul canonic premonstratens, Valentin Kukoly a început construcția hotelului *Victoria* și a băilor *Francisc*, cu două bazine și vane. La scurtă vreme a fost edificat și frumosul restaurant și salonul *Kur* înzestrat cu o verandă generoasă. Kukoly a construit și vila *Bálint* (Valentin), care din anul 1896 a devenit clădirea poștală a stațiunii. O dată cu edificarea acestei construcții, Dr. Coloman Kazay, medicul stațiunii, va construi și vila medicilor, care ulterior va intra între proprietățile stațiunii. În această perioadă, Valentin Kukoly plantează arbori înzestrând astfel băile cu un parc mare. La aceste lucrări de amenajare peisagistică au participat și horticultorul Robert Veiger, administratorul Iosif Voronkay și medicul stațiunii, Dr. Coloman Kazay. Așadar, treptat, treptat, stațiunea se construiește și se înfrumusețează.

Noua clădire „Kursalon” având săli pentru tratament, sală de mese, sală de dans și salon de conversație, edificiu construit după planurile arhitectului Rimanóczy Kálmán sen., unul dintre creatorii arhitecturii moderne (eclectice) a orașului Oradea (lui îi datorăm releveele de la Seminarul teologic catolic, 1890; Biserica ref. Olosig, 1884 – asociat cu Iacob Eder; Institutul romano-catolic „Sf. Vincențiu”; Clădirea Băncii de Credit Comercial, Industrial și Agricol/azi Cantina Primăriei/, 1886; Clădirea Casei de Păstrare și Economii, 1887; Clădirea Cazinoului din Budapesta, 1888; Hotel Rimanóczy, azi Hotel Crișul Repede, 1892; Magazinul Andrényi, azi „Oțelul Mare”, 1893; Galeria de Comerț din Oradea, 1894; Clădirea Muzeului, azi Palatul Copiilor, 1895; Cazarma honvezilor din Oradea, 1901; Transformarea Gării din Oradea, 1901 etc.)³⁸.

Stațiunea balneară „Felix” va înregistra așadar o amplă dezvoltare după anul 1885 când a început forajul și a fost captat izvorul „Balint” (Valentin) din parcul băilor cu o capacitate de peste 4.000.000 litri apă în 24 de ore, având o temperatură de 48° Celsius. Puțul cobora la o adâncime de 50 m. de unde prin tuburi de fier, apa, în urma presiunii naturale, se ridica într-un rezervor dispus cu câțiva metri mai sus

³⁸ O contribuție însemnată, o topografie asupra arhitecturii orădene însoțită de o bibliografie exhaustivă la: Péter I. Zoltán, *Trei secole de arhitectură orădeană*, Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea 2003; Varga Attila, Rus Gabriela, *Dicționarul arhitecților din Transilvania în perioada dualismului austro-ungar (1867-1918)*, vol. I. Ed. Argonaut (Cluj-Napoca) 2017, pp. 195-198.

de nivelul de călcare a solului. De aici, prin mijlocirea unei dese rețele de conducte, apa curgea în diferitele bazine. Acestea au primit denumirea de America și Felix. În vecinătatea acestor bazine s-au construit hotelurile cu același nume.

Temperatura atât de ridicată a apei presupunea operațiunea de răcire. Atunci când s-au încheiat lucrările la baia *Francisc* era nevoie de o nouă instalație de răcire, care va fi montată la ordinul lui Emeric Fabian de arendașul Carol Kernács. Lucrarea aceasta nu a fost însă operațională astfel ca firma executantă a fost obligată să construiască două noi instalații de răcire, în aer liber, pe un deal din vecinătate. Această nouă lucrare a fost realizată de administratorul Szekereș Frederic. Același funcționar a edificat hotelul Menyhért (Melchior) în 1904 și Farmacia în anul 1908. De numele acestui administrator se leagă și creșterea numărului de vane pentru baie (1911).

Dezvoltarea stabilimentelor balneare și creșterea numărului vizitatorilor a presupus și îmbunătățirea serviciilor. A demarat construcția unor prăvălii. Primul bazar a fost ridicat de Valentin Kukoly, o clădire din lemn care a căzut pradă flăcărilor în incendiul din anul 1911. În locul acestei prăvălii, Szekeres va edifica o construcție din piatră. Inițiativei sale i se datorează și construcția spitalului de boli contagioase (1908), transformat în anul 1916 în sediul uzinei electrice. În anul 1926 clădirea va fi redată funcțiunii inițiale.³⁹ Sub îndrumarea aceluiași Szekeres se va construi, în anul 1911, palatul direcțiunii, iar în anul 1913 o nouă farmacie. După patru ani, în 1917, va fi amenajat bazinul de înot.

Consecința pozitivă a acestor investiții la băile orădene s-a exprimat în sporirea considerabilă a persoanelor care le frecventau, ajungându-se la cifra de 4-5000 anual. Faima acestor băi (Termalele Episcopiei de la Haieu înainte de toate) au întrunit aprecierile pozitive ale juriului Expoziției mileniului de la Budapesta, din anul 1896, fiind răsplătite cu medalia jubiliară de aur și diploma de onoare.⁴⁰

Documentele din primele decenii ale secolului XX înregistrează cu acribie contractele de arendare ale acestor băi, sumele solicitate de Episcopie, dar și stipulațiile contractuale pentru celelalte servicii, adică pentru restaurant, pentru serviciile medicale, întreținerea patrimoniului, până și pentru orchestra de divertisment. Sunt reînnoite regulamentele de ordine interioară (1903) referitoare la atribuțiunile precise ale personalului și ale oaspeților acestor băi.⁴¹

Beneficiile erau foarte importante, astfel că de la primul contract de arendă a lui Gaspar Hucherdorff din 1741 în care suma pentru perioada de 3 ani

³⁹ Fehér Dezső, *Bihar...*, p. 664.

⁴⁰ Aurel Tripon, *Monografia - Almanah...*, p. 232.

⁴¹ I. Călușer, T. Sfirlea, *Istoricul băilor termale...*, op. cit.

era de 1200 Fl., până în perioada premergătoare primului război mondial, câștigul se va mări aproximativ de șase ori.⁴²

Documentele înregistrează cu acribie următorii arendași ai băilor, începând cu anul 1785 și până în 1922: Iosif Fehér, *ante quem* și *post quem* 1785, Jodu Gyulay 1797-1798, Mayerhoffer Nádor 1799-1810, Iosif Kellner până la 1819, Mayerhoffer Nádor 1820-1825, Jakob Baumann 1824-1833, Familia Hoffmann 1834-1891, Kernács și Bibó 1892-1903, Aloisie Komzsik 1904-1913 și Robert Beigl, 1916-1922⁴³.

O dată cu anul 1922 începe un nou capitol în istoria Băilor Felix ca urmare a contractului încheiat între Ordinul Premonstratens, reprezentat de canonicul Irén Károly și Normann Weisz din Londra, un vestit bijutier al epocii, la care s-au asociat cumnații săi, Martin Klein, Iosif Goldberger și inginerul Ignatie Székely. Spiritului și calităților de manager ale lui Normann Weisz s-a datorat ampla dezvoltare a Băilor Felix ridicate la standarde mondiale. În urma unor măsuri de reamenajare și de construcții, Băile Felix interesante până atunci doar pentru oaspeții din județele Bihor și Hajdu (Ungaria) vor deveni atractive pentru un mare public din România întregită, pacienți care doreau tratamente de reabilitare fizică, de însănătoșire.

Născut în anul 1879 la Valea lui Mihai, tânărul Weisz a deprins arta orfevrăriei la bijutierul Löfkovits, apoi s-a perfecționat la maestrul bijutier Kupfer din Budapesta. Ajuns la Londra s-a remarcat curând în cadrul firmei în care a fost angajat. Din această perioadă debutează și orientarea sa spre lumea afacerilor, câștigurile cele mai rapide și mai importante obținându-le în vremea războiului englezo-bur din Africa de Sud. Apreciat în societatea londoneză pentru cunoștințele sale în domeniul artei bijuteriilor dar și a disponibilităților în afaceri va fi trimis de o Societate de Asigurări din Anglia, cu suma de 1 milion lire sterline, la Moscova, pentru evaluarea, expertizarea și achiziționarea bijuteriilor familiei Țarului, naționalizate de comuniști. Succesul misiunii sale a condus spre alte trei deplasări în capitala noului stat comunist pentru cumpărarea altor bijuterii ale familiei Țarului sau ale familiilor nobilimii ruse.

În peisajul țării natale a resuscitat Băile Felix și a contribuit financiar la edificarea unei sinagogi pentru comunitatea sa.⁴⁴

În perioada interbelică se constată însă și controlul riguros al oficialităților orădene, prin prefectul locului, care impune remedierea lipsurilor și a defecțiunilor constatate la stațiunile termale, îmbunătățirea asistenței medicale, dotarea

⁴² *Ibidem*, nota 108 la p. 575.

⁴³ Fehér Dezső, *Bihar...*, p. 644.

⁴⁴ Fehér Dezső, *Bihar...*, p. 645; Pentru istoria sinagogilor transilvănene și a monumentelor sioniste din Bihor, vezi: Arh. Aristide Streja, Arh. Lucian Schwartz, *Sinagogi din România*, Editura Hasefer, București 1996, pp. 132-135; *Oradea* (Coordonator Dr. Aurel Chiriac), Editura Muzeului Țării Crișurilor, Oradea 2001; Mircea Moldovan, *Sinagoga – arhitectură a monoteismului*, București, Paidea, 2003, pp. 181-190; Péter I. Zoltán, *Secole de arhitectură...*, pp. 39-40.

corespunzătoare a cabinetelor medicale, deschiderea unei farmacii a băilor, spații speciale pentru izolarea și profilaxia bolilor contagioase, igiena bazinelor și instrumentarului de aici, adaptarea la noile norme electrotehnice a instalațiilor și paza împotriva incendiilor.

Anul 1948 a adus cu sine naționalizarea băilor și prin aceasta deschiderea unui nou capitol în funcționarea acestora.

1. Pavilionul 1. Clădirea ansamblului vechi al Băilor „Felix”, Pavilionul 1 este un edificiu având locația în vecinătatea Hotelului „Termal” (vest), a Ștrandului „Felix” (nord), a bisericii ort., din lemn „Sf. Arhangheli” (nord-vest) și a bisericii gr.cat., din lemn (nord). Edificiul este o construcție din cărămizi, cu două niveluri, parter și etaj dar și subsol. Fundațiile sunt din cărămidă iar grosimea pereților din același material este de 60 cm. Edificiul este rezultatul unei singure faze constructive, de reală acuratețe, valorizând omogenitatea și unitatea ansamblului de la sfârșitul secolului al XIX-lea (Fig. 2).

Clădirea este compusă dintr-un corp de plan rectangular având o suprafață desfășurată de 1397,00 m², cu axa principală orientată cu aproximație est-vest, cu un abia perceptibil rezalit median al celor două axe, cu goluri care flanchează de o parte și de cealaltă accesul în clădire.

1.1. Fațade. Fațada principală - orientată spre nord, nord-est - este înviorată și agrementată în zona axelor de mijloc cu o volumetrie mai bine precizată. Disponerea axelor fațadei marchează în limitele parterului ritmarea:

$$a+a+a+b+a+a+a+a$$

(în care a = ferestre și b = ușă), iar la etaj de următoarea ritmare:

$$b+a+a+a+a+aa+a+a+a+b$$

(în care aa sunt deschiderile de deasupra ușii de acces în clădire).

Axele sunt despărțite de platbande orizontale și de panourile decorative de sub glaful ferestrelor.

Configurația bogată a decorului realizat în tencuială și stucatură dezvăluie o expresă preocupare pentru sugerarea unei înfățișări festive, prin adaptarea unor ferestre alungite cu chenarele atent elaborate, marcate, cele de la etaj, de frontoane rectangulare, surmontate de un fragment de cornișă profilată sprijinită în flancuri de câte un *modillon* (mici console cu rol decorativ) și câmpurile decorate, alternativ, cu un fronton de fereastră, de două mici semisfere turtite sau o mică friză compusă din cinci pătrate în relief plat. Sub pervazele acestor ferestre apar panouri rectangulare cu câmpul îngust dreptunghiular scobit și cu decor alcătuit dintr-o friză de șapte

semisfere plate sau, alternativ, de cadre rectangulare înguste scobite în grosimea tencuielii. Patru striuri orizontale marchează nu doar spațiul dintre ferestrele etajului ci și partea superioară a ancadramentelor acestor deschideri.

Decorul fațadei principale la nivelul parterului este și mai bogat. Chenarele au jumătatea inferioară în formă de bosaj iar suprafața parietală imită aspectul pietrei buciardate sau numitul *calcio vecchio*. Suprafețele de zidărie dintre ferestre sunt articulate de jumătăți de platbande desenate în bosaje și tratate în tehnica *calcio vecchio*, unite în partea superioară, prin mijlocirea unor segmente plate, de mijlocul chenarelor ferestrelor iar în partea inferioară de glaful acestor deschideri. Verticalele compoziționale ale fațadei principale sunt marcate de platbande care imită pilaștrii adosați, cele de la parter cu bosaje orizontale din tencuială încoronate de o semi-abacă iar cele de la etaj prevăzute în partea superioară, în locul capitulurilor obișnuite în acest loc, cu discuri semicirculare și de trei baghete în relief plasate în câmpul platbandei; baghetele din flancuri sunt egale iar cea mijlocie mai lungă, dezvoltând un element decorativ specific manierei *Secession (Jugendstil)*, strecurat în repertoriul decorativ al acestei fațade prevalent eclecticice.

Axele din flancurile etajului sunt marcate de ușile încăperilor ce comunică cu cele două balcoane amenajate în acel loc. Platforma balcoanelor se sprijină pe puternice console cu extradrosul în decor striat, fiind mărginite de parapetul din fier forjat ce dezvoltă un decor specific stilului *Secession*, cu frumoase motive geometrice și vegetale stilizate, într-un desen unduit de o notabilă eleganță (Fig. 3).

Socului simplu de la baza fațadei îi corespunde în partea superioară un decor mult mai bogat, un pseudoantablament în care locul metopelor e luat de chenare dreptunghiulare dezvoltate pe orizontală și de platbande în relief iar cel al triglifelor de o elegantă friză compusă dintr-un număr variabil de denticuli (Fig. 4, 5 și 10).

Portalul principal este o deschidere marcată de un chenar cu suprafețele tipul „*calcio vecchio*” încadrând ușa elaborată cu canaturile originare împărțite în partea superioară în patru spații vitrate, protejate de grilaje cu ornamente de tip *Secession* și jumătatea inferioară din tăblii de lemn sculptate, încheiate în segment de arc și câmpul agrementat de două semisfere în relief plat. Această poartă pietonală e surmontată de un fronton rectangular dublu, împărțit în șase câmpuri. Cel inferior cu deschiderile protejate de ochiuri de sticlă, cel din partea superioară având aspectul de pseudo-firidă. Stâlpii mici despărțitori (jos) și platbandele (sus) verticale au primit un decor specific *Jugendstil*, asemănător cu acela din partea superioară a platbandelor ce articulează din loc în loc fațada. Cornișa ce încorporează frontonul intrării e marcată în flancuri de câte un ornament în formă de pin stilizat. Pe axa ușii principale, la etaj, fațada e străpunsă de două ferestre rectangulare, cu deschiderile corespunzătoare lărgimii accesului pietonal.

Fațada laterală de răsărit este mai sobră. În axa centrală a parterului a fost deschisă intrarea în subsolul clădirii, acces surmontat de o fereastră de luminare a coridorului din interior. Etajul prezintă o deschidere mai generoasă decât cele din fațada principală, agrementată însă de un decor asemănător cu al deschiderilor menționate. Astfel, frontonul rectangular e marcat de ornamente semisferice și pătrate plate, practicate în tencuială. Câte patru platbande verticale imitând bosajul articulează zona parterului fațadei laterale iar alte platbande încoronate – în locul capitulurilor clasice – cu motive decorative alcătuite din semicercuri duble surmontate de un spațiu rectangular și un *abakus* marcat de trei semisfere plate, articulează flancurile etajului.

Orizontala acestei fațade e subliniată prin patru striuri practicate în jumătatea inferioară, trei platbande la mijloc, un pseudo-antablament decorat cu panouri rectangulare și o friză de denticuli în partea superioară. Generoasele câmpuri de zidărie din flancurile axei centrale sunt marcate de un monumental cadru rectangular în relief plat cu suprafețele tratate în maniera *Calcio vecchio* având latura superioară întreruptă la mijloc de un segment de cerc ce prezintă în câmp un ornament circular în relief plat, practicat în tencuială. Alte patru striuri orizontale unesc aceste două ornamente circulare plasate în aceste câmpuri din flancurile fațadei.

Disponerea axelor fațadei posterioare (sud, sud-est) marchează următoarea ritmare a parterului:

a+a+a+a+a+a+a+a+a+a+a+a

la care se adaugă ritmul deschiderilor etajului:

a+a+b+b+a+a+a+a+b+b+a+a

În general, în limitele acestei fațade se reia același tip de decor hibrid în care mărturiile decorative eclecticice se combină cu cele Secession. Vedem aici aceeași articulare a verticalelor cu platbande marcate printr-un bosaj orizontal și suprafețele tip *Calcio vecchio* la parter și platbande marcate de chenare în relief plat și decorul specific *Jugendstil*-ului în locul capitulurilor clasice la etajul fațadei posterioare. Orizontalele sunt precizate de striurile care brăzdează jumătatea inferioară a fațadei, zona parterului, de brâul profilat al soclului și de cele trei platbande orizontale ce articulează cele două nivele. O oarecare diferență e sesizabilă la nivelul frontoanelor ferestrelor de la etaj, cu o alcătuire ceva mai simplă, unde chenarul e surmontat de segmente compuse din patru baghete (muluri) în relief, practicate în tencuială. Identice în alcătuirea lor formal-decorativă sunt cele două balcoane de la etajul fațadei posterioare (axele 3 și 4, 10 și 11), cu dimensiunea dublă comparativ cu cele din fațada principală, dezvoltând același tip de console și același decor tip *Secession* la parapetul din fier forjat (Fig. 4).

În soclul fațadei, în corespondența ferestrei din axa cinci a parterului, a fost deschis ulterior un al doilea acces în subsolul clădirii. Sistemul de acoperire a beciului este cel specific sfârșitului secolului al XIX-lea, acela al bolțișoarelor din cărămidă pe șine metalice, spre deosebire de cel al planșeelor dintre parter și etaj, etaj și șarpantă (pod) care sunt din lemn.

Edificiul conservă șarpanta originală, o șarpantă în patru ape cu coama potrivit de înaltă, unitară în schema sa compozițională de aspect eclectic. Fermele principale sunt alcătuite din căpriori, coardă, traversă, moază, popi drepți și înclinați, pene intermediare. Acoperișul a păstrat parte din învelitoarea istorică, plăci de eternit completate pe unele suprafețe de țiglă profilată.

Pitorescul și „plasticitatea” compozițională e completată de numeroasele hornuri înalte, ce împănază acoperișul și care practic corespundeau camerelor edificiului încălzite înainte de introducerea centralei termice, cu ajutorul sobelor de teracotă pentru lemne.

1.2. Spațiile interioare. De la bun început trebuie precizat că aspectul și configurația spațiului interior de aspect „celular” este specifică edificiilor construite pentru deservirea vizitatorilor și a pacienților care urmau tratamentul balnear prescris. În plan ambele nivele sunt structurate pe două tracturi delimitate de coridorul (parter, etaj) având lungimea de 37,20 m, dispus pe axa est-vest de unde comunică cu fiecare dintre încăperile orientate nord-sud. În economia spațială există camere cu trei scări dimensionale: la parter două dintre încăperile de colț (nord-est, nord-vest) dispuse în tractul fațadei principale măsurând 4,70/2,50 m, celelalte șapte camere de pe această latură 2,80/2,50 m, iar holul ce comunică cu accesul și casa scării având 2,90/2,50 m.

Tractul sudic al parterului cuprinde cinci camere cu dimensiunile de 2,70 / 2,50 m, anume cele în corespondența axelor 1-5 și 9-13 dar și trei încăperi având dimensiunile 2,40/2,50 m, corespunzătoare axelor 6-8. Deschiderile ferestrelor parterului prezintă aceeași mărime 2,30/1,20 m, cu excepția ferestrei de apus deschisă la capătul coridorului la parter (1,40/2,30 m) și a celor două ferestre din capătul de răsărit al coridorului, parter, etaj, ce măsoară 1,90/2,20 m. Ușa pietonală din axa centrală a fațadei principale măsoară 1,70/3,00 m. Toate camerele parterului și ale etajului sunt tăvănite și au pavimente din parchet. Zidurile coridorului (grosimea 0,60 m) sunt penetrate de deschiderile practice în grosimea zidului de cărămidă (grosimea 0,60 m), protejate de tocuri de ușă executate din lemn furniruit, azi într-o stare de conservare precară. Ușile camerelor sunt de model unic, cu un singur canat cu suprafețele casetate în trei unități rectangulare, două mai alungite dispuse pe verticală și unul pe orizontală. Câmpurile acestor casete sunt marcate de striuri pe mijloc sau în flancuri (Fig. 5).

Planșeele din lemn a celor două nivele sunt parțial sparte iar tavanele și pereții sunt invadate de igrasie și ciuperci, în egală măsură parchetul încăperilor este puternic afectat.

Holul de la intrare, coridoarele au primit un paviment din ciment iar platforma de odihnă mai conservă exemple ale gresiei originare.

Scara de acces la etaj, cu rampa întoarsă cuprinde 12 trepte (15/30 cm) la primul plan înclinat și 13 trepte (15/30 cm) la rampa ce comunică cu etajul. Această scară mai păstrează parapetul original, cu frumoasa dantelărie din fier forjat având desenul în formă de *rocaille*-uri juxtapuse și marcate la mijloc prin câte trei baghete orizontale. Originară este și rezemătoarea din lemn profilat ce încununează parapetul (Fig. 6).

2. Pavilionul 2

2.1. *Vechile bazine băi. Scurt istoric și descrierea bazinelor băii.* Clădirea care adăpostește cele patru bazine cu apă termală pentru tratament și recuperare a fost construită în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea la care s-au adăugat unele completări în perioada interbelică și în anii '60-'70 ai secolului trecut când s-a construit corpul de legătură cu pavilionul 2 al Complexului.

Edificiul e construit exclusiv din cărămidă iar ca sisteme de acoperire notăm prezența tavanelor, a bolților în cruce cu muchiile aparente, a semicalotelor cu muchii aparente curbe și sistemul de bolțișoare pe șine metalice. Șarpanta a primit o învelitoare din țigă profilată iar rezalitele prezente sunt acoperite cu tablă decupată în modele pătrate. Suprafața construită a Bazinelor băii este de 741,00 m².

Clădirea cu planul rectangular plasată în zona de sud a Complexului balnear vechi (Pavilioanele 1, 2, 3) e orientată cu axa longitudinală nord-sud, în fațada nordică de odinioară fiind construit corpul de racord cu Pavilionul 2.

2.2. *Fațade.* Fațada laterală de răsărit e dominată de două rezalite ce marchează pe de-o parte un corp adăugat ulterior (zona nord-estică) care a obturat două dintre ferestrele originare deschise pe această latură și un al doilea rezalit pronunțat proiectat de la început în acest mod în capătul sud-estic care adăpostește unul dintre bazinele de tratament și recuperare. Dispunerea axelor fațadei estice marchează la fațada originară o ritmare de:

a+a+a+a+a+a+a

și o ritmare actuală a fațadei întreruptă de corpul rezalit, de:

a+a+a'+a'+a'+a+a+a+a

(unde a' reprezintă deschiderile de la corpul adăugat).

Această fațadă, în zona nord-estică, e puternic deteriorată, șarpanta, învelitoarea din țiglă și o parte din planșee s-au prăbușit. Deschiderile ce marchează axele de ritmare ale fațadei prezintă chenare din tencuială cu desenul imitând bosaje de mărime variabilă și cu suprafețele într-o prelucrare ce imită piatra buciardată, specifică stilului eclectic al epocii. Partea superioară a ferestrelor e conturată printr-un coronament compus din bolțari (cinci la număr) trapezoidali, alungiți până în vecinătatea cornișei marcate de un brâu profilat și de denticuli. Corpul estic în rezalit a primit un acoperiș independent, fațada e încoronată de un fronton rectangular întrerupt de coronamentul ascuțit. În câmpul acestui fronton a fost practică o fereastră circulară. În aceeași fațadă apare un alt rezalit asemănător cu cele de tip bovindou protejat de învelitoarea din tablă și marcat de patru ferestre rectangulare, care luminează încăperea bazinului (Fig. 7).

Fațada sudică a clădirii e străpunsă de două deschideri mari în arc semicircular, în formă de lunetă, model inspirat din arhitectura vechilor băi, a termelor romane, recuperat și utilizat în repertoriul formelor *palladiene* din Renașterea târzie italiană și europeană (Fig. 8). Soclul pronunțat prezintă o textură a materialului ce imită piatra brută. Colțurile fațadei sunt articulate de platbande sugerând pilaștrii adosați pe care se sprijină un pseudoantablament neîntrerupt, lipsit de metope și triglife dar marcat de o friză de denticuli și un brâu compus dintr-un tallon și o muchie dreaptă.

Fațada apuseană ceva mai bine conservată în zona central-sudică dezvăluie în dispoziția axelor următoarea ritmare (de la nord la sud):

$$a+a+a+a+b+a+a$$

Deschiderile sunt agrementate de aceleași chenare cu bosaje și de coronamente alcătuite din bolțari trapezoidali, cu suprafețele prelucrate într-o imitație a pietrei buciardate. Flancurile fațadei vestice sunt articulate de platbande materializate și plasticizate prin bosaje orizontale din tencuială „buciardate”.

2.3. Interioare. În economia spațială interioară se mai păstrează parțial delimitarea funcțională de odinioară. Concludent în acest sens apare aranjamentul „gemelar”, în pandant, al bazinelor cu apa termală pentru tratament, destinate bărbaților (sud-vest) și femeilor (sud-est) (Fig. 9). Aceste spații erau precedate de încăperile pentru primirea pacienților. Urmau două săli mari unde s-a amenajat garderoba având cabine pentru dezechipare, pe două nivele și dispuse pe trei dintre laturile încăperii (una dintre laturile lungi și cele două laturi scurte de la nord și de la sud). Cabinele sunt confecționate din lemn având spațiul și accesul protejat și marcat de o ușă într-un singur canat cu extradadosul casetat și străpunse în partea superioară de un mic luminator pătrat (Fig. 10). Cabinele de la etaj sunt accesibile

prin mijlocirea unei scări din lemn ce conduce spre cursiva cu platforma și parapetul din lemn compus din frumoși baluștrii strunjiți, fixați în balustradă într-un număr și o dispoziție variabilă, întreruptă de mici stâlpișori (de la 7 la 12 unități). Cele două încăperi-garderobă au suprafața identică: 37,60 m².

Inițial pavimentul consta din dale mozaicate care actualmente nu mai există. Planșeul e din bolțișoare pe șine metalice și acestea într-o stare mai mult decât precară de conservare.

Din încăperile garderobă se accede în sala bazinelor precedată de un spațiu în care erau plasate vane apoi cele două bazine pe fiecare din laturile clădirii, așadar patru în total. Bazinele amenajate în corpurile de vest și de est aflate în rezalitele menționate au forma aproximativ pătrată cu una dintre laturi (estică și vestică) în segment de arc înscris în firida semicirculară a bovindoului luminat de patru ferestre rectangulare. Cele două bazine prezintă de jur împrejur, la interior, o escarpă pentru ședere. Aceste încăperi au primit câte o boltă în cruce cu muchiile aparente (Fig. 11).

Următoarele bazine, planimetric juxtapuse, delimitate de un zid despărțitor, plasate în partea extrem sudică a clădirii, au planul dreptunghiular fiind prevăzute la interior cu aceeași escarpă de odihnă iar în partea superioară primind o semicalotă cu muchiile aparente, întrerupte în sus, la mijloc, de o fantă de aerisire (Fig. 12). Peretele sudic al celor două bazine e străpuns de câte o fereastră în formă de lunetă (Fig. 13). Partea de clădire care adăpostește aceste bazine este într-o stare avansată de degradare, mai mult, secțiunea Băii femeii este în cea mai mare parte ruinată, bolțile și planșeele din bolțișoare pe șine metalice, șarpanta sunt căzute într-un morman de resturi jalnice (Fig. 14). O stare deplorabilă a tronsonului de clădire îngăduie însă istoricului de artă, arhitectului și inginerului să descifreze structura clădirii, a sistemelor de acoperire și a materialului utilizat de constructor.

3. Pavilionul 3

3.1. Locația și descrierea pavilionului 3. Clădirea ansamblului vechi, istoric băile „Felix”, Pavilionul 3 are locația în vecinătatea sud-vestică a Hotelului „Termal”, la sud-est de Biserica ort., din lemn, cu hramul „Sf. Arhangheli” și la nord-est de biserica gr.cat., din lemn. Edificiul este o construcție din cărămizi, cu două niveluri parter și etaj de plan rectangular cu dimensiunile generale: lungime 45,65 m, lățime 15,31 m. Fundațiile sunt din cărămidă iar grosimea pereților din același material este variabilă: 0,70 m., zidurile perimetrare, 0,35 m., 0,52-0,53 m., zidurile despărțitoare. Clădirea reprezintă rezultatul unei singure faze constructive, de evidentă acuratețe, omogenitate și unitate, finalizată în 1892 după cum atestă anul inscripționat pe

cele două atice ce încoronează fațadele de miazăzi și de miazănoapte ale clădirii. Se poate afirma că această construcție este „geamăna” Pavilionului 1, identitățile planimetrico-formale și cele decorativ-stilistice prevalând asupra deosebirilor. Până și suprafața desfășurată fiind aceeași: 1397,00 m².

3.2. *Fațade*. Fațada principală orientată spre nord, nord-vest este bine valorizată în zona axelor de mijloc de o volumetrie mai bine precizată, adică de un mic rezalit (Fig. 15). Dispunerea axelor fațadei marchează în limitele parterului următoarea ritmare:

a+a+a+aa+b+aa+a+a+a+a+a (unde a=fereastră și b=ușă)

iar la etaj de ritmarea:

a+a+a+a+aa+a+aa+a+a+a+a

Axele sunt despărțite de platbande orizontale, în număr de opt. Aspectul relativ bogat al decorului realizat în cărămidă ieșită într-un ușor rezalit întregit prin tencuială dezvăluie evidenta preocupare pentru sugerarea unei reprezentări festive, prin adaptarea unor ferestre alungite cu chenare atent elaborate în două tipologii formale. Mai bogate și decorative, ferestrele rezalitului central prezintă la parter la nivelul celor patru deschideri – câte două de-o parte și de cealaltă a intrării – cu chenarul simplu marcat de câte patru bosaje „buciardate” pe fiecare latură. Sub pervaze au fost imaginate panouri rectangulare având în câmp decorul de forma unei prisme în relief. La coronament aceste ferestre sunt marcate de cinci bolțari dintre care cel de mijloc, trapezoidal și supraînălțat.

Ferestrele de la etajul rezalitului au ancadramente „cu urechi” marcate în partea superioară de un bolțar median buciardat iar în câmpul „urechilor” de butoni floralii. Sub pervaze au fost imaginate panouri cu desenul specific repertoriului baroc, într-o alcătuire neobarocă, unde curbele și contracurbele, afrontate și simetric rânduite sunt articulate la capete de motivul „lacrimilor” iar în câmp de trei butoni floralii. Aspectul este acela al unui „valtrap”, al unei draperii stilizate, ce procură o impresie de pitoresc (Fig. 16).

Orizontalele sunt accentuate de brâiele multiplu profilate, articulate de denticuli, ce delimitează cele două nivele sau marchează partea superioară a fațadei, de striurile practicate pe toată suprafața – cele de la parter imitând rosturile zidului fățuit, cele de la etaj doar orizontale – dar și de atica ce încoronează cele două fațade (nord și sud) ale clădirii. Aticul este împărțit de cei patru mici pilaștrii în trei câmpuri largi încoronate de o cornișă multiplu profilată și având în zona centrală inscripționat, în relief, anul 1 8 9 2. Una dintre fețele pilaștrilor este decorată cu motivul casetei dreptunghiulare având relieful unui decor prismatic în câmp.

Deschiderile practicate de-o parte și de cealaltă a corpului rezalit (câte trei de-o parte și de cealaltă) au chenare simple cu urechi mici din tencuială și bolțar median trapezoidal în partea superioară. Ferestrele din flancuri au însă chenarele mai elaborate, identice cu cele de la parterul rezaliturii, adică marcate de bosaje cu fețele „buciardate” și coronament compus din bolțari (cinci la număr) dintre care cel de mijloc supraînălțat. Cele două uși pietonale (nord și sud) prezintă doar la nivelul coronamentului motive decorative alcătuite din șapte bolțari afrontați.

Verticalele compoziționale ale fațadei principale sunt marcate de platbande – opt la număr – care imită pilaștrii adosați, cu pronunțate bosaje orizontale din cărămidă finisate cu tencuială, în mod alternativ „buciardate” sau netede (Fig. 17).

Fațada posterioară orientată spre sud este la rândul ei valorizată prin micul rezalit din zona axelor de mijloc dar și prin decorul chenarelor ferestrelor, al brâurilor, al cornișei și a aceluia atic decorativ, identice cu cele din fațada principală nordică (Fig. 18).

Disponerea axelor fațadei marchează în limitele parterului acestei fațade o ritmare:

$$a+a+a+aa+b+aa+a+a+a$$

iar la etaj de următoarea ritmare:

$$a+a+a+aa+a+aa+a+a+a$$

În general, în limitele acestor fațade se reia același tip de decor hybrid în care măturile decorative eclecticice se combină cu cele Secession, însă ceva mai puțin reprezentate ca în limbajul decorativ al fațadelor pavilionului 1.

Pavilionul 3 conservă șarpanta originală, în trei ape, cu coama potrivit de înaltă, unitară în schema sa compozițională de aspect eclectic. Accesibil prin scara de lemn deschisă în capătul apusean al coridorului de la etaj, podul ne dezvăluie o șarpantă la care fermele principale sunt alcătuite din căpriori, coardă, traversă, moază, popi drepți și înclinați, pane intermediare. Acoperișul nu mai are învelitoarea originală din plăci de eternit, specifică epocii sfârșitului secolului XIX, ci o învelitoare din țigla profilată.

3.3. Spațiile interioare. Chiar dacă sunt asemănătoare și nu identice, în privința configurației spațiului interior „celular”, specifică locațiilor pentru tratament, cele două pavilioane 1 și 3, prezintă o altă dimensionare. În plan, ambele nivele sunt structurate pe două tracturi delimitate de un coridor (parter, etaj) având lungimea de 44,10 m și lățimea de 2,31 m, dispus pe axa est-vest de unde se accesează fiecare dintre încăperile orientate și luminate nord-sud (Fig. 19). În economia spațială locațională încăperile din flancurile de nord-vest și sud-vest au dimensiunea de 21,20 m², respectiv 21,09 m². Cele șase camere care urmează, distribuite trei pe tractul nordic, trei pe tractul sudic, prezintă o suprafață unitară de 16,80 m². Urmează

câte o cameră mai mare în vecinătatea apuseană a holului având 26,72 m² (nord), respectiv 26,77 m² (sud). O diferență de câțiva centimetri s-a constatat și la suprafețele holului: în tractul nordic măsurând 15,64 m² (intrarea principală), în cel sudic 15,69 m². Spre est urmează spațiul ce adăpostește casa scării (nord) de 26,77 m² și încăperea de sud, 26,71 m². Cele șase încăperi care urmează, distribuite câte trei pe fiecare tract, prezintă suprafața sensibil variabilă, dinspre vest spre est, respectiv pe latura nordică: 16,70 m², 16,96 m², 16,75 m², la sud, 16,85 m², 16,80 m², 16,96 m². În capătul răsăritean al clădirii la nord a fost amenajat grupul sanitar cu 7 compartimente cu o suprafață totală de 38,31 m².

Variabilă este și suprafața celor 20 de camere de pe ambele tracturi, plus încăperea oficiului de la etaj. Camerele tractului nordic (9+oficiul), adică cele din fațada principală, măsoară, de la vest spre est, următoarele suprafețe: 22,62 m², 17,85 m², 17,79 m², 17,37 m², 27,76 m², 16,72 m², 27,87 m² (casa scării), 17,90 m², 17,85 m², 17,47 m² și 17,11 m² (oficiul și anexele din capătul nord-estic).

Tractul sudic cu cele 11 camere ale sale prezintă pe unitate locuibilă următoarele suprafețe, de la vest spre est: 22,57 m², trei încăperi dezvoltând aceeași suprafață de 17,90 m², urmate de altele măsurând 27,87 m², 17,90 m², 27,87 m², 18,85 m², 17,90 m², 17,96 m² și 22,35 m².

Dimensiunea deschiderilor ușilor de acces în camere este identică, 2,19/0,90 m., iar aceea a deschiderilor pentru ferestre prezintă două cote, prima aceea practică în cele două fațade lungi (nord și sud) la nivelul camerelor: 2,10/1,20 m, a doua la geamul fațadei laterale vestice, 2,00/0,80 m. Deschiderea ușii pietonale practică în fațada principală măsoară 3,10/2,00 m, iar pandantul din fațada posterioară 3,15/2,20 m.

Toate camerele parterului și ale etajului sunt tăvănite și au pavimente din parchet, excepția o reprezintă planșeul rampei de odihnă de la scară care e agrementat cu plăci de gresie. Tavanele parterului sunt plate sau de tipul „în oglindă”, adică cu marginile de racord cu pereții laterali, rotunjite prin mijlocirea unei scotii ample. Într-un singur caz oglinda tavanului e înfrumusețată de un decor circular cu câmpul realizat în „calcio vecchio”. Planșeele din lemn au primit pavimente din parchet. În multe dintre încăperile parterului planșeul și tavanul este spart (Fig. 20), zone întregi fiind afectate, lemnul ajungând în faza de putregai sau atacat de diferite ciuperci și carii. Parterul cuprinde 18 încăperi la care se adaugă grupul sanitar.

În privința tâmplăriei, deschiderile pentru accesele în încăperi prezintă tocuri din lemn furniruit iar ușile sunt cu un singur canat decorat cu motive casetate de dimensiuni variabile; două de formă rectangulară alungită, dispuse în partea superioară, în jumătatea inferioară o casetă de aceeași formă așezată orizontal iar în partea inferioară alte două casete mai mici, toate realizate în relief plat. Tocurile de ușă sunt într-o stare avansată de degradare. O parte dintre acestea sunt sparte, căzute sau smulse descoperind ambrazurile din cărămidă ranforsate la colțuri de profile din lemn, putrezite.

Casa scării are amenajată o scară generoasă, cu rampa întoarsă ce conduce spre etaj. Primul plan înclinat e format din 13 trepte cu platforma de călcare ce oferă o exersată siguranță, platforma de odihnă e protejată cu plăci din gresie cu decorul specific perioadei interbelice, decor poligonal marcat de motivul grătarului (Fig. 21). Patru plăci de gresie descriu prin juxtapunere cercuri cu câmpul cruciger. Un alt model e compus din meandre care intersectându-se formează cercuri cu câmpul marcat de un buton semisferic plat, totul într-o imitație a mozaicului policrom. Rampa legată nemijlocit de etaj e formată din același număr de trepte, 13. O frumoasă balustradă din fier forjat înfrumusețează scara. Schema formală, desenul, conturează curbe și contracurbe cu capetele învolute, *rocaille*-uri afrontate de ascendență barocă, articulate unei tije centrale torsate și unite prin două *rocaille*-uri de asemenea torsate (Fig. 22).

În capătul estic al coridorului, la etaj, a fost amenajată scara de acces în pod, o scară din lemn cu 14 trepte (Fig. 23, 24). În partea inferioară a pereților coridorului se mai păstrează câțiva martori ai vechilor nișe ce serveau la curățatul hornurilor. Încălzirea centrală a dus la renunțarea și la demontarea sobelor de teracotă de odinioară, astfel că nu mai avem martori ai vechilor cahle folosite la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Epilogul cercetării noastre cuprinde câteva Observații și propuneri venite din partea unui istoric de artă care a trăit și a muncit în preajma monumentelor patrimoniale, cercetându-le personal sau în echipă, luând parte la elaborarea unor lucrări de anvergură precum, *Repertoriul Monumentelor Istorice din Transilvania* (mss. Biblioteca Institutului de Arheologie și Istoria Artei, Filiala Cluj-Napoca a Academiei Române) și *Topografia Monumentelor din Transilvania (Denkmaltopographie Siebenbürgen)*, o riguroasă documentare a patrimoniului săsesc din Transilvania, proiect desfășurat între 1992 și 1998, o cercetare sistematică și științifică a așezărilor rurale și urbane, a fondului de construit de monumente, experiență ce oferă garanția obligatorie într-un asemenea elaborat.

Observațiile și propunerile istoricului de artă

Vechiul complex balnear Băile Felix cuprinzând Pavilioanele 1, 3 și Bazinul Băile Vechi conservă în bună parte vechea substanță a clădirilor originare, modelele istorice de factură stilistico-formală eclectică. Aspectul eterogen al întregului ansamblu este însă afectat de intervențiile ulterioare, mai precis a unei completări (Pavilionul 2, Cantina, Braseria), ce nu consună cu originalitatea și întregul construcțiilor originare.

- Pavilioanele 1 și 3 sunt clădirile în care substanța formal-stilistică și istorică reprezintă un exemplu elocvent al arhitecturii eclecticice și reflexe ale Secession-ului în arhitectura transilvăneană din a doua jumătate a secolului al XIX-lea și primele decenii ale secolului XX.

- Pavilionul 2 este o construcție de aspect mimetic care consună cu edificiile specifice arhitecturii „socialiste” de ascendență sovietică, ridicate în anii ’50 – ’60, lipsite de expresivitate formală, de „personalitatea” exemplurilor alăturate și ca urmare de valoare arhitecturală discutabilă, corp aflat însă într-o stare de conservare mai bună.
- Starea clădirilor, a Pavilionului 1, cu deosebire a Pavilionului 2 și a Bazinului Băile Vechi este mai mult decât precară, în unele zone clădirea constituie un adevărat pericol din pricina tronsoanelor, a tavanelor, a bolților și a bolțișoarelor pe șine metalice prăbușite sau pe cale de prăbușire (sectorul Băi Femei de la Vechiul Bazin).
- La Pavilioanele „istorice” (1, 3) cele edificate între 1890-1892-1900, tavanele, planșeele din lemn sunt în bună parte prăbușite, pereții atacați de igrasie și ciuperci. Tavanele lăsate sau bombate ale încăperilor sau cele de la etajul pavilioanelor menționate reprezintă un real pericol pentru securitatea eventualului vizitator sau a specialistului care efectuează cercetări la fața locului. Tâmplăria interioarelor, a încăperilor (tocuri și canatul ușilor, ferestre, parchetul) este parțial distrusă sau atacată de carii și ciuperci. Dar notăm și „supraviețuirea” unor martori ce pot ajuta la restaurarea pieselor.
- Șarpantele istorice sunt și ele parțial afectate, starea lor ceva mai bună se datorează învelitorii acoperișului care a fost reînnoită de-a lungul timpului.
- Subsola Pavilionului 1, fundațiile din cărămidă, prezintă aceeași stare de degradare, igrasie și umiditate ridicată, care a afectat și de jos în sus integritatea planșeelelor superioare din lemn.
- Edificiul Cantina a înregistrat de-a lungul vremii radicale transformări astfel că din substanța istorică și aspectul stilistico-formal original s-au conservat foarte puțini martori.
- Edificiul Braserie nu prezintă o substanță stilistico-formală, un model istoric genuin, consonant exemplurilor de la Pavilioanele 1 și 3.
- Memoriul tehnic (Contract nr. 15625/4682007)⁴⁵ întocmit de S.C. PROIECT BIHOR S.A la solicitarea S.C. TURISM FELIX S.A din Băile Felix, Comuna Sâmbărtin, pentru obținerea avizului D.J.C.C.P.N Oradea, vizând un proiect de „eliberare a parcelelor”, impune însă o serie de recomandări din partea istoricului de artă.

---

⁴⁵ Regretabil că dosarul cercetat și apoi returnat firmei comandatara, cuprinzând releveele celor trei pavilioane, nu se mai păstrează în arhiva S.C. Turism Felix S. A. În studiul nostru au fost însă cuprinse cu exactitate dimensiunile componentelor spațiale ale pavilioanelor istorice. Trebuie să remarc însă disponibilitatea colegială a D-lui arh. Emödi Tamás, care mi-a pus la dispoziție un Relevu al fațadei principale, a celor trei pavilioane, plus fațada laterală, Sc. 1: 100, fapt pentru care îi exprim întreaga mea grațitudine.

- Desigur starea precară de conservare a unora dintre clădiri ar justifica în parte această cerere dar pentru conservarea istoriei locului și a unui exemplu din istoria arhitecturii balneare ar fi necesară păstrarea, conservarea, reabilitarea și restaurarea măcar a unui „martor” din cadrul acestui complex.
- Pavilionul 2, Cantina și Braseria reprezintă obiectivele în care substanța lor istorică, stilistică și formală originală a fost parțial compromisă.
- La nivelul, pereților interiori ai Cantinei ar fi necesare studii de parament pentru depistarea unui eventual decor pictat (scene alegorice?), obișnuit în acest loc și în acea epocă, acoperit ulterior.
- În ceea ce privesc Pavilioanele 1, 3 și Bazinul Băi Vechi ar fi necesar pe lângă investigațiile tehnice (vezi Memoriu) și cercetări biologice efectuate de specialiști acreditați pentru precizarea tipului de mucegai, bacterii etc., și preîntâmpinarea unei eventuale infestări cu merulius. În funcție de rezultatele acestor cercetări se poate face alegerea definitivă în păstrarea, conservarea și restaurarea unui edificiu istoric. În acest sens recomandarea noastră personalizează specialiștii acreditați, între care Prof. dr. Marcel Pârv, Facultatea de Biologie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, cu biroul la Grădina Botanică, Str. Republicii, nr. 42. Tel. 0264-597604. E-mail: grbot@bioge.ubbcluj.ro sau D-na Dr. Livia Bucșe, Facultatea de Istorie și Patrimoniu „Nicolae Lupu” a Universității „Lucian Blaga” - Sibiu.
- În Pavilionul care va fi conservat și restaurat s-ar putea amenaja - probabil o noutate și o prioritate națională - un Muzeu Balnear în care să fie prezentate și reconstituite episoade din istoria și memoria locului prin mijlocirea fotografiilor istorice, a volumelor publicate referitoare la aceste băi, începând cu amintita carte a Prof. Stephannus Hathvani, *Thermae Varadiensis, 1777* - un exemplar se conservă în patrimoniul Bibliotecii Centrale Universitare din Cluj-Napoca - planurile originare - edificiile băilor termale 1 Mai au beneficiat de astfel de relevee - ale construcțiilor istorice, planurile izvoarelor subterane și a forajelor din anul 1892, aparatele pentru tratament și recuperare, eventuale portrete ale medicilor, ale episcopilor, preoților și administratorilor care au contribuit la dezvoltarea acestor băi (pictură, grafică, fotografie).
- Viitorul arhitect câștigător al concursului de reconversie a terenului și a clădirilor va trebui să țină seama în noul proiect de această armonizare a unui exemplu original, vechi cu cel nou propus. Arhitectul proiectant va trebui să fie dublat sau asociat de un specialist în domeniul parcurilor istorice dar și în probleme de urbanism, astfel că un P.U.Z. al zonei ar putea fi recomandabil.

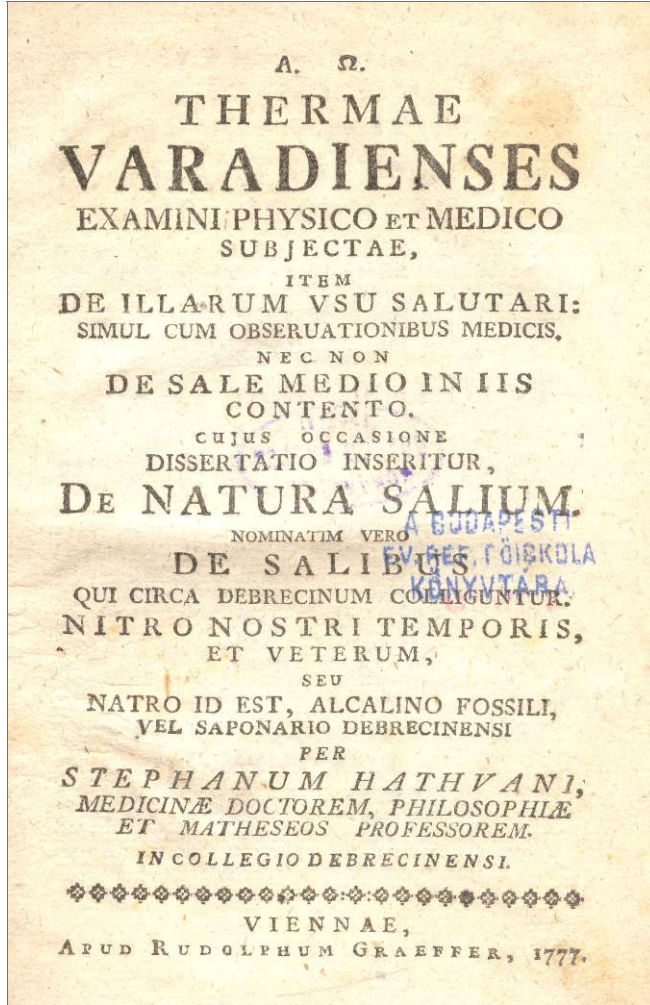

Fig. 1a

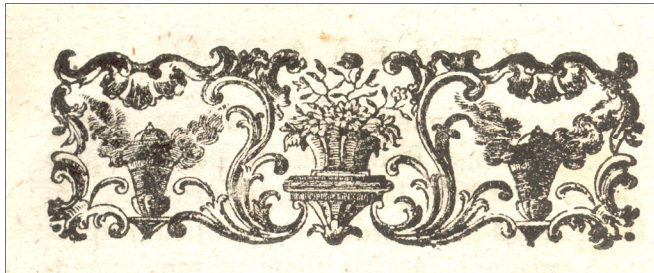

Fig. 1b

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8

Fig. 9

Fig. 10

Fig. 11

Fig. 12

Fig. 13

Fig. 14

Fig. 15

Fig. 16

Fig. 17

Fig. 18

Fig. 19

Fig. 20

Fig. 21

Fig. 22

Fig. 23

Fig. 24